

Иван Федорович Пријма
Институт за руску књижевност
Санкт Петербург

ДОСТОЈЕВСКИ И САЛТИКОВ- ШЧЕДРИН О СЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ

Апстракт: *Рад је посвећен реакцијама на збивања у словенском свету 1875–1878. двојице великих руских писаца, Ф. М. Достојевског и М. Ј. Салтикова-Шчедрина. Позиција Достојевског непосредно се одражава у његовом новом издању, Пишчевом дневнику, док је позиција Шчедрина изражена у писмима и, далеко опширније, у делима лепе књижевности. Шчедрин знатно раније него многи други почиње са критиком Пишчевог дневника Ф. М. Достојевског издвајајући у њему као основну – словенску тему. Словенско питање узрокује коначну поларизацију ставова двојице књижевника.*

Кључне речи: *Достојевски, Пишчев дневник, Салтиков-Шчедрин, словенофили, словенска идеја.*

Вишегодишња полемика Шчедрина и Достојевског није била чест предмет истраживања. Највише је размотрена у монографији С. Боршчевског (1956). Критичар прати дискусију књижевника од почетка 1860-их и с правом констатује да полемика има углавном скривени карактер. Дотиче се Боршчевски и последње етапе полемике, али без икакве конкретизације и најављивања посебних тема. Главна је пак нетачност у томе да се антиратни есеји Шчедрина приказују тек као мета за Достојевсковој критику (Борщевский 1956: 302). Изгубљено је из вида да сами ти есеји носе полемичку реакцију Шчедрина на визију словенских догађаја коју Достојевски даје у *Пишчевом дневнику*. Сматрамо да је ток полемике био следећи: после објављивања првих бројева *Пишчевог дневника* 1876. са ратном тематиком следи реакција Шчедрина – његов есеј *Прође дан – и Богу хвала*, који отвара „антиратну” есејску трилогију;

Достојевски на ту критику одговара; Шчедрин наставља полемику у два друга есеја и у *Савременој идили*; одговори Достојевског следе у *Дневнику* итд.

Октобра 1876. Шчедрин, у писму тешко болесном Н. А. Некрасову, свом коредатору, изражава мишљење да „словенско питање”, које је у престоници у првом плану, „за Русију није корисно” (Шчедрин: 19 (1): 27)¹. У писму П. В.Ањенкову новембра исте године Шчедрин карактерише родољубиво расположење у петербуршком друштву као „срамно”; повезује спољнополитички курс Русије са појачањем унутрашњих полицијских мера и оптужује публику што се „обрадовала” словенском питању, јер њу то питање „ослобађа обавезе да чита” (Шчедрин: 19(1): 29–30). Мисли се, наравно, на читање руске западофилске штампе, а надамце њеног главног часописа – *Отачествених записа*, чији је редактор Шчедрин. Он се прибојава могућег опадања броја претплатника свог часописа (Шчедрин: 19(1): 34), што се и обистињује, посебно од априла 1877, када почиње Руско-турски рат (Шчедрин: 19(1): 60). Чак и са меркантилне стране, *Пишчев дневник* Достојевског (а излази од почетка 1876. сваког месеца, спроводи словенофилску линију и ужива невиђен успех код читалаца) постаје опасан конкурент главном демократском гласилу. Но, главне Шчедринове замерке нису материјалног, већ идеолошког карактера. Упоредо са писмима, Шчедрин ствара први есеј своје антиратне трилогије: *Прође дан – и Богу хвала*, који излази из штампе 22. новембра 1876. Тиме почиње нов талас дискусије двојице књижевника.

У есеју омиљени Шчедринов јунак Глумов предлаже да се не обраћа пажња на страхоте из новина, које говоре о злочинима Турака против Словена: „Мушкарцима секу носеве, уши, живе их спаљују, набијају на колац, жене силују и у стадима продају у хареме, децу бацају увис и дочекују на бајонете...” (Шчедрин: 12: 135). Опис ужаса (покоља у Бугарској) подсећа на онај који објављује три месеца пре тога Достојевски: „На очи умируће браће обешчашћују се њихове сестре, на очи мајки бацају увис њихову новорођену децу и дочекују на пушчане бајонете; села се истребљују, цркве разбијају у парампарчад”. Достојевски негодује не само због Турака већ и због Европљана, који „скупа окрећу главе од милиона несрећних бића – од хришћана, од осрамоћених, од људи, од браће своје, која гину, – те чекају, чекају са надом, нестрпљиво – кад ли ће их

¹ Сви цитати из текстова Салтикова-Шчедрина дају се према издању: Салтыков-Шчедрин М. Е. (1976), *Собрание сочинений: В 20 т.*, Москва: Худож. лит-ра. У загради после цитата дају се: презиме аутора (Шчедрин), двотачка, број свеске, двотачка, па број странице. Цитати из текстова руских писаца наводе се у преводу аутора овог чланка.

све згазити, као гадове, као стенице” (Достоевский: 23: 61–62)². Излаз из те ситуације који предлаже Достојевски јесте свесрдна народна подршка Словенима који се боре, ступање Русије у рат и потпуни слом Турске, да насиље не би могло убудуће да се понови.

Шчедрин у есеју предлаже други излаз да се преживе ужаси: „За неког је – ’ужас’, а ти – живи и уживај!” (Шчедрин: 12: 136) – предлаже Глумов, – „Са Словенима како буде, а да се руча мора. Знаш какву рибу служе, брате, са сосом *normande*” (Шчедрин: 12: 140). С тим речима Шчедринови јунаци крећу у ресторан, па на имендан и у даљи провод, да би се ослободили стравичних призора о којима су чули из штампе. Прикључивши се друштву које пирује, они чују словенске паролe: „Господо! Ја предлажем здравицу за ослобођење Словена!!!” Пијано друштво захтева слободу не само за турске него и за аустријске Словене (Шчедрин: 12: 147). Паролe-здравице нимало не враћају на оштрину проблема, него баш обрнуто – профанишу га: „Пописмо за краљицу Наталију, али не заборависмо ни кнегињу Милену (...) Генералу Новосјолову пронађосмо позицију у Босни. Херцеговину припојисмо Црној Гори, ’ушћа’ причувасмо за себе...” (Шчедрин: 12: 145–147)³.

Достојевски у свом *Дневнику* стално позива на пожртвовања за Словене и за породице погинулих руских добровољаца (Достоевский: 23: 51). Свесрдно поздравља скупљање средстава које је узело маха у Русији (број за мај и јун 1876): „Та добровољна пожртвовања и прилози народни за православне Словене, та пожртвовања старовераца, што од друштава својих шаљу санитарне чете, та пожртвовања радника из задруга од последњих њихових пара, или целих села након опште одлуке; најзад, пожртвовања војника и морнара од њихових плата”. Посебну милину код Достојевског изазива то што „даме, племените госпође иду улицама са посудама, скупљајући милостињу за браћу Словене” (Достоевский: 23: 69). Писац сматра да се захваљујући том дамском прикупљању прилога смањује разлика између виших сталежа и простог народа, долази до хришћанског уједињења руског друштва.

Шчедрин на то одговара тако што исмејава свако прикупљање прилога, а дамско поготову. По његовом мишљењу, прилози су врста самоумирења, исто као и добро јело и вино: „А ако ти је таква мука, онда пошаљи у ’дамски кружок’ три рубље – можда ће ти лакнути!” (Шчедрин: 12: 137). У ресторану неко од

² Сви цитати из текстова Достојевског дају се према издању: Достоевский Ф. М. (1972–1990), *Полное собрание сочинений: В 30 т.*, Ленинград: Наука. У загради после цитата дају се: презиме аутора (Достоевский), двотачка, број свеске, двотачка, па број странице.

³ Приликом навођења цитата који се налазе на истој или суседним страницама, подаци у загради дају се на крају последњег цитата

учесника славља такође обилази госте с тањиром, прикупљајући паре „у име браће”, да би их касније послао у „дамски кружок” (Щедрин: 12: 145–147). Тумачећи таква осећања друштва као лажна и суфорична, Шчедрин прелази на портретисање породице Положилових, где је родољубље поникло из службене нужности и почива на расположењу руководства. Прилози мужа и жене имају стални карактер: „Павле Јермолајевич два посто од своје плате одваја (...) ми смо код куће ставили кутију, не званично, него онако... Можда ће неко од познаника приложити... колико узмогне” (Щедрин: 12: 151). Све је то, по мишљењу Шчедрина, „поезија” и средство за утеху сопствене „склоности ка срчаном болу” (Щедрин: 12: 152-153).

Највишу оцену код Достојевског добијају руски добровољци који су кренули у Србију – „руски људи свих сталежа који иду да се боре за потлачену православну браћу, да проливају за њих своју крв, – да, то је нешто већ формирано (...), нешто, што не може да се не узме у обзир” (Достоевский: 23: 69). Добровољци, по Достојевском, јесу активни сегмент тог „православног дела”, те „народне идеје” која се препородила у Русији (Достоевский: 23: 102): „Руски официри иду у Србију и дају тамо своје животе. Одлазак руских официра и руских војника у оставци за војску Черњајева све време је растао и наставља да расте прогресивно. Могу да кажу: ’То су изгубљени људи, који нису имали шта да раде код куће, те су кренули тек да би некуд кренули, каријеристи и авантуристи’ (...), али – ко год да су, шта ми ипак чујемо и читамо о њима? Умиру у биткама на десетине и јуначки извршавају своју ствар; на њих већ почиње чврсто да се наслања млада армија словенских устаника, коју је створио Черњајев. Они славе руско име у Европи и крвљу својом сједињују нас са браћом” (Достоевский: 23: 104).

Код Шчедрина је поглед Достојевског на добровољце претворен у карикатуру. Јунаци есеја, осматривши се у огледалу, схватају да сами не могу постати добровољци (Щедрин: 12: 138). Реални пак лик руског добровољца представљен је као пијани поручник Живновски, који пре одласка у Србију даноноћно лумпује по ресторанима и намерава да растрза неког „либерала” (Щедрин: 12: 143–144). Судбина Живновског у Србији насликана је овако: „Словени, умирени и успокојени, тихо се предају безазленим занимањима под сенком ’административне аутономије’. Весело сунце жутим зрацима обасјава и села која бујају од меда и млека, и обрађене њиве, и дебела стада, и храброг добровољца Живновског, који је због несташице пара за повратак у отаџбину заглавио у Србији. Живновски се скрасио и више не троши вотку, глава му је оседела; у лицу је, истина, мало смршао, али зато гледа уздржано, чак и со-

лидно; он скромно седи у углу куће и нуна у рукама српску бебу, док лепотица Србијанка, мајка детета, вади из пећи врућ хлеб” (Шчедрин: 12: 142).

Достојевски тврди да је словенски покрет руског друштва **дубоко укорјењен у народу**: „Сва је земља руска одједанпут пропричала и одједном своју главну реч рекла. Војник, трговац, професор, старица Божја – сви у исти глас. И ни звука, пазите, нема о освајању, већ кажу овако: ’За православну ствар’. Па, не само паре за православну ствар већ и ево одмах сами су спремни своје главе да дају” (Достоевский: 23: 101). Према мишљењу Достојевског, до народа долазе вести о догађајима у Србији: „Он слуша и сâм већ почиње да чита новине. И наравно да је већ чуо, па и у цркви се молио за покој душе Николаја Алексејевича Кирејева, који је дао живот за народну ствар (...). Да, то је била ’смрт за народ’, и то не само за словенски народ него и за свеопшту ствар, православну и руску ствар, па ће то народ увек добро разумети” (Достоевский: 23: 69–70).

Шчедрин, са своје стране, не сматра словенску ствар за народну: он објашњава словенски „покрет” у руском друштву лаком узбудљивошћу и „уметничким инстинктима” само једног слоја друштва, људи културног сталеза, и позива на то да се тај покрет смањи, јер неће водити никаквим „практичним резултатима” осим главобоље (Шчедрин: 12: 135).

Дакле, како спречити турско насиље? По Достојевском: свесрдно помагати Србији и Црној Гори у борби против Турака. Има наде да ће пораст броја добровољаца дозволити „да се побије најзад Турчин и да се ослободе Словени” (Достоевский: 23: 118). Међутим, та је нада слаба, те зато Достојевски целе 1876. године припрема руско друштво за ступање званичне Русије у рат. Русија мора да „поступи часно” и својом војном моћи да сломи словенске мучитеље. Треба „уништити Турску сасвим и гурнути је назад у Азију”; „уништити најзад тај калифат политички”; „одмах одслужити молебан у Светој Софији”, а султана „одвести где треба”: притом ништа страшно за човечанство неће се десити, па „чак ни једно мало Туре не би морало да се исели из Европе” (Достоевский: 23: 119–121).

Према мишљењу Шчедрина, рат призивају „Ваша превасходства” и „хијене” – трговци који желе да зараде на снабдевању војске и флоте, самој пак Русији рат није потребан, али је приморавају да „држи језик за зубима” (Шчедрин: 12: 154–155). Излаз није у војној интервенцији, већ у томе да слике убијања Словена избледе у сазнању, да се мисли о томе како Турци чине нешто сатанско и како је то срам за Русију – испаре, у складу са циничном препоруком: „Ево, у Самари су гладовали, па шта? Некако су одгладовали! Управо тако је и сада са Бугарима, Србима и слично. Па ваљда ће се то некад завршити, а ја ћу, у

међувремену, да живим и уживам! (...) Ждери! Досади ли ти да ждереш – пиј! Досади ли ти пиће – има женских! (...) Идемо сад код Бореља да доручкујемо, па ћемо можда тек због пробаве уздахнути над Херцеговцима” (Щедрин: 12: 139–140).

Щедрин сматра, дакле, да ће се код Словена све *само средити*: „Полако, па натенане, па уз Божју помоћ... Проћи ће време – и одсечени носеви и уши ће да зарасту; на месту поколења која су жива спаљивана и набијана на колац, родиће се друга... Ах, та поколења! Како год да их истребљују, а они као вино „из бурета без дна” лију ли се лију на Божју њиву: ево, дакле, и још материјала за паљење... Само радите” (Щедрин: 12: 141). Чак ни у случају саосећања према Словенима, мисли писац, не треба о њима „чланке у часописима шкрабати”, зато што то заудару на покојног провладиног новинара Булгарина (Щедрин: 12: 143–144). Исувише шаљиви и подругљиви тон Шчедриновог есеја делимично је проузрокован тиме што су јесени 1876. године, кад је писан, Српско-турски рат и руски добровољачки покрет били заустављени, иако су херцеговачко и јужнословенско питање у целини остала далеко од решења.

Одговор Достојевског може се прочитати већ у јануарском броју *Дневника* из 1877. године: „Али ипак вређа тај цинизам који тријумфује сад, после летњих усхићења, вређа та радост цинизма, радост због нечег гадног, које је, тобож, победило људско усхићење, вређају те тријумфалне речи особа, које не само презиру него скоро да сасвим одричу чак цео наш народ и виде у њему, чини се, као и раније, само једну неживу масу”. „Проевропљани”, каже Достојевски, негирају народну суштину словенског покрета: „Народ, тобож, нигде није викао, нити изјављивао да жели рат”. Па народ и не жели рат, зато што је народ „разуман и тих”: он „само саосећа са својом потлаченом браћом за веру Христову, из дубине душе и од свег срца, али затреба ли, изрече ли се велика царева реч, онда ће сав кренути, у свој својој многомилонској маси” (Достоевский: 25: 9–10). У народу већ има на хиљаде безимених јунака који су спремни да умру за веру, а чему може да научи народ образовани део друштва? „Морално, узвишено шта ли ћемо њему предати, шта да разјаснимо и чиме да осветлимо те ’тамне душе’” (Достоевский: 25: 16). Образованом друштву, да предводи народ, потребни су „присебност и власт над собом”, а не европско схватање слободе (Достоевский: 25: 61–63).

Случајно или не, али у *Савременој идили*, која излази фебруара исте године, Шедрин такође разматра идеју уздржаности, „присебности” и „власти над собом” и исмејава је (Щедрин: 15(1): 12). Према његовом мишљењу, неуздржаност у Русима настаје управо због „словенске распуштености”, која укључује

„попустљивост према себи” и неумеће да се „завлада собом”. Истраживачи провлаче паралелу између тог места и теза из *Пишчевог дневника* о „раду на самом себи” и „дисциплини” (Жук/Соколова 1976: 320). Али то је, уједно, и иронија поводом главне теме *Пишчевог дневника* – словенске. Шчедрин намерно прави контраст „власти над собом” са „словенском распуштеношћу”, да би на крају закључио: „Заиста руски човек тешко може бити присебан, и скоро сасвим не може да (...) се понаша са једнаком влашћу над собом” (Шчедрин: 15(1): 12). Борба за повратак словенским начелима и уједно за самодисциплину бескорисна је, то су ствари неспојиве – таква је порука Шчедрина.

Достојевски не касни са одговором. На тезе *Савремене идиле* узвраћа као бумерангом фразу из те исте *Савремене идиле*. Идеологију Шчедрина упоређује са пљувањем на самог себе. Што је необично за њихову полемику, Достојевски је овде конкретан и помиње Шчедриново име: „У Русији пак ни од самих Руса није остало ниједног неиспљуваног места (речца Шчедрина)” (Достоевский: 25: 76). Интересантно је да се код самог Шчедрина у цитираној епизоди не ради уопште о Русији. Два јунака пролазе поред смрдљивих радњи где се пије, и запажају да у њима „без сваке сумње не можеш да нађеш ни једног неиспљуваног места!” (Шчедрин: 15(1): 17). За оне који следе „препуцавање” одговор Достојевског је јасан: Вама је, господо, мрска испљуваност прљавих радњи, док ви са својим цинизмом и надменошћу пљукате на Русију и целу сте је већ испљували, мада сте и сами Руси.

Гледање са висине на народ, на Русију, цинизам према Словенима и руској помоћи њима – таква је оптужба коју баца Достојевски Шчедрину, а уз њега и свим руским западњацима. Цинизам долази због тога што су западњаци одвикли да у идеји православља виде основну суштину Русије: „Појавиле су се идеје западног економског карактера, појавила су се нова политичка учења, појавио се нов морал, који је тежио да исправи стари и да стане изнад њега” (Достоевский: 25: 68). Западњаци не верују да је руски народ сазрео за свој задатак заштитника православља: „Дух хришћански они у њему нису приметили уопште, можда и зато што су сами тај дух већ одавно изгубили, па и не знају где се он налази, где дише” – пише Достојевски у истом мартовском броју *Пишчевог дневника* (Достоевский: 25: 68–69).

После ступања Русије у рат опрезни Шчедрин више не дозвољава себи директне антиратне изјаве. Гнев приповедача и његовог пријатеља у есеју *У доколици* (септембар 1877. год.) усмерен је најпре против профитера који покушавају да се у рату обогате, те снабдевају руску војску трулом рибом, буђавим галетама и другом кварном робом. Новопечени родољуб Балалајкин

намерава не само да затрпа трулим гирицама руску војску на „бојним пољима” него и „да њима нахрани Бугаре, Херцеговце, Црногорце и уопште све који се боре за свету ствар слободе и независности” (Щедрин: 12: 197). Али иза неискрености ратних профитера крије се неискреност људи из друштва који су основали разноврсне комитете и започели прикупљање помоћи.

Даљи развој у есеју добија тема „дамских кружока”. Млада интересантна генералица, која је помагању Словенима притегла подређене свога мужа, а и њихове пријатеље, испољава своје потпуно непознавање ситуације и своју глупост. Патриотизам је за њу нова разонода. Она „у четири комитета учествује” и чак тамо председава (Щедрин: 12: 166). Она не зна разлику између „ушћа” Дунава и „мореуза” за које се бори Русија, али расправља о њима. Прикупљање прилога и лекова, како се испоставило – „уопште није тако досадно”, „апсолутно није тако тешко” и, на крају крајева „чак је и за здравље моје корисно”. Почевши да се бави словенским покретом, генералица је збацила вишак килограма, изашла из апатије и чини по петнаест и више посета дневно (Щедрин: 12: 168–171).

Још озбиљније анализирајући осећање интелектуалаца у очекивању фактичког почетка рата, Щедрин признаје да постоји „предмет на који су са грчевитим напрезањем упрте помисли свих”. Ако је код Достојевског такво очекивање будило радост и наду, код Щедрина је оно „до бола досадно” и против је природе: „Нема личних губитака, нема личних страхова, ничега што би терало да се плаши за самог себе. Али постоји сујевеан предосећај неке гломазне претње”. Нехотице потврђујући родољубиво расположење у престоници после објаве рата („ликују посетиоци ресторана и кафана, ликују брусачи калдрма, ликују доконе руске госпође”), Щедрин, незадовољан „тим ликованьем гомиле”, себе искључује из ње (Щедрин: 12: 157). Штавише, та гомила по њему и није народ.

Достојевски поново тврди (априла 1877) да су руски словенски покрет, као и започети руски рат, изникли из народа: „Народ верује да је спреман за нови обнављајући и велики корак. То се сâм народ дигао у рат, са царем на челу. Кад је одјекнула царева реч, народ је похрлио у цркве, и то по целој земљи руској. Кад су читали царев указ, народ се крстио и сви су једно другом *честитали* почетак рата. (...) Сав се народ дигао за истину, за свету ствар” (Достоевский: 25: 94–95).

Његов опонент септембра 1877. године (*У доколици*) поново оспорава народни карактер ратног расположења, приписује родољубива осећања градским занатлијама и објашњава ликованье „култруног слоја” тиме што тај слој „стоји

по страни од тока народног живота, па стога, само у слабој мери, осећа на себи одраз тешкоћа и невоља тог живота” (Шчедрин: 12: 158). Шчедрин покушава убедити читаоца да је за народ тај рат дубока трагедија и женски плач: „Ишао сам скоро из села до железничке пруге, па ми досад у ушима звони. Свих двадесет километара, као за инат, вукле су се колоне ратника, а за њима у гомили жене... Цео живот нећу те звуке заборавити!” (Шчедрин: 12: 179).

Још озбиљнијој критици Шчедрин подвргава публицисте који, како тврди, поступају непоштено, јер поздрављајући рат учествују тек у најлакшем делу подвига не осећајући се материјално одговорнима за његове последице (Шчедрин: 12: 158–159). Не заборавимо да је за време догађаја 1876–1877. један од главних проратних публициста био баш Достојевски. Није случајно поглавље *Парадоксалиста* из *Пишчевог дневника* 1876. за време балканских ратова излазило у Србији као посебан чланак под називима *Химна рату* и *У похвалу рата*, а слична се ствар дешавала и са поглављима о Цариграду (Бабовић 1961: 251–252). У тим поглављима, као и у другим, Достојевски је преокупиран детаљним разрађивањем теза о користи и нужности праведног рата за државу – „рата за браћу”. Исто тако детаљно марта 1877. године он разрађује тезу како Русија, не припојивши себи ни делић словенских земаља, ипак мора да узме под своју контролу Цариград, зарад гаранције безбедности ослобођених Словена: ствара се чувено поглавље *Још једном о томе да Цариград, пре или касније, мора бити наш* (Достоевский: 25: 65–74).

Одговор Шчедрина убрзо следи: „Свако јутро, док седим и пијем чај, у мојим ушима одзвања један те исти вапај: ’Ајмо, пријатељи! Још малкице и Цариград ће бити наш!’ (...) Ако вам неизоставно треба да Цариград постане наш – идите па га узмите! Што се пак мене тиче, ја најодлучније никог принуђивати нећу! Смилујте се! Пијем чај и кафу, не журећи ручам, доручкујем, спавам на меканој постељи, бавим се својим свакодневним стварима (...). Зашто бих ја викао: ’Браво момци! Напред!’ – кад и без мојих подстицаја све је пуно сазнања сопственог дуга? Какав значај може да има моје неодговорно, мада и усхићено блебетање, с обзиром на тежак подвиг који предстоји!”. Руски сељак, наглашава Шчедрин, „не језичари, седећи крај пећи, не критикује, не подстиче, већ право носи своју главу у сусрет смрти!” (Шчедрин: 12: 183).

Мишљења смо да Шчедрин овде није искрен: тешко да не би разумео значај штампане речи за подизање духа овог или оног дела друштва: сâм је преокупиран демократском агитацијом већ дуго година. Напросто, јавно мњење окренуло се тренутно на словенофилску страну. Шчедрин је погођен тиме и изјављује да Русија мора најпре да реши своје унутрашње проблеме: „Спољне

непријатеље ћемо с Божјом помоћи пре или касније победити, док унутрашње непријатеље – авај!” (Шедрин: 12: 178). Унутрашњи проблеми огледају се у томе што „наша рубља данаске шездесет копејки на берзи кошта” па и уопште „претвара се у пола рубље” (Шедрин: 12: 224–225).

Достојевски крајем септембра на то одговара: „Неки паметни људи проклињу сада код нас словенско питање, и усмено и у штампи: ’Шта нас је брига за те Словене и све те фантазије о уједињењу Словена! И ко нам је натоварио те Словене на врат, и зарад чега: вечите свађе са Европом (...). Нек’ буду проклетни словенофили!’ Ти који тако клићу, сматра Достојевски, јесу „најслепљи од руских Европљана, а заједно са њима (...) берзијанци”. Даље писац објашњава свој термин: „Берзијанцима овде условно називам све данашње Русе који, осим о свом џепу, ни о чему у Русији не брину (...). Они тренутно вичу у хору о застоју у трговини, о берзијској кризи, о паду рубље. Али кад би ти наши берзијанци били довољно далековиди да разумеју нешто ван своје сфере, и сами би се досетили: да Русија није започела данашњи рат, њима би било још горе. Да буде ’послова’, чак и берзијанских, треба нација да живи истински, тј. правим живим животом (...). Да нисмо почели данашњи рат (...), да нисмо помогли мученицима који пате, онда бисмо сами себе почели да презиремо. А самопрезирање, морални пад, а за њим цинизам – то смета чак и ’пословима”” (Достоевский: 26: 30).

Нису словенско питање измислили словенофили, тврди Достојевски, – оно се родило пре њих и чак пре Петра Великог – још „за првог уједињења великоруског племена”. Према мишљењу писца, „одбацити словенску идеју и оставити нерешен задатак о судбини источног хришћанства (...) – то је исто што и сломити и разбити у парампарчад целу Русију, а уместо ње измислити нешто ново, али не и Русију” (Достоевский: 26: 30–31).

Шедрин у *Крпарићима-очевницима* подвргава даљој ревизији народну свест о рату, као и знање публициста о расположењу у народној маси. Исмејани су надричевници који, налазећи се далеко од центра догађаја, трубе о њима са задате идеолошке позиције. Шедрин прочитавши алутира на фразе Достојевског о томе како су људи честитали једни другима почетак рата, о ликовану које је обузело у вези с тим народ. „Ми смо то сами видели нашим очима, чули и све то чак овде у Петербургу” – пише Достојевски – „сељаци из различитих крајева жртвују, ко колико може: паре, запрете, и одједанпут те хиљаде људи као један човек кличу: „Мани пожртвовања, мани прилоге, мани запрете, сви ћемо ићи у рат!”” (Достоевский: 25: 94).

Да упоредимо код Шчедрина: „Што дуго да причамо! Идемо сви на Турчина – и готова прича! Шта се десило тог тренутка – тешко ми је описати. Замислите воз који јури пуном паром, замислите тресак точкова (...) свега тога није било довољно да се прекрије ларма наших гласова, који су се салили у једном општем осећању! (...) Сви су честитали један другом, грлили се, љубили – а једна старица, седећи у ћошку, тихо је плакала” (Шчедрин: 12: 216). Ово бележи дописник Крпарић, послат на терен ратних догађаја са задатком да опева рат. После патриотских чашћења и здравица у вагону, Крпарић са новим пријатељима скреће на страну од планираног правца и уместо на Дунав доспева у различите губерније Русије, одакле шаље искључиво родољубиве дописе, записујући чак у најзабаченијим шумским селима: „Усхићење поводом рата ни овде није мање од осталих места где сам до сада био” (Шчедрин: 12: 216).

У есеју се примећује и одговор на наведени захтев Достојевског да се Турска протера натраг у Азију. Одговор се састоји у томе да се стратешке мисли Достојевског стављају у уста неписмене руље у вагону, која је далека од бојних поља: „Што се тиче судбине која чека Турке, давали су различите судове, али вредно је пажње да ни у коме није било ни сенке колебања или сумње; напротив, сви су били одушевљени тврдом одлучношћу да не полагају оружје све док само име Турске постоји на мапи Европе. Нико од нас није имао прилике да лично учествује у биткама, али без обзира на то, већина је изражавала такву одважност” (Шчедрин: 12: 214).

Достојевски осећа оштрину полемике. Пажљиво се упознаје и са *Савременом идилом* и са сва три антиратна Шчедринова есеја (Жук/Соколова 1976: 320). Одговарајући на опонентове лањске тезе о томе да је рат велика невоља за народ, о непрекидном плачу жена које испраћају своје блиске на фронт, Достојевски подвлачи у октобру 1877: „Руски народ (мислим баш народ) сав као један човек хоће да се велики циљ тог рата за хришћанство оствари. Не могу мајке а да не плачу над децом својом која иду у рат: то је природно; али убеђење у светост ствари остаје у пуној својој снази. Очеви и мајке знају куд шаљу своју децу: рат је народни. То одричу неки, не верују, прикупљају чињенице које томе противрече, а ево овакве, примера ради, вести (...) тако и остају скоро непримећене”. И даље Достојевски цитира новински допис са станице „Бирзули” о томе како је кроз њу у току једног дана прошло возом 2800 војника и официра који су били рањени, излечили се и сад се поново враћају на фронт: ниједан није искористио своје право да остане у резерви (Достоевский: 26: 44).

На крају последњег Шчедриновог антиратног есеја можемо да запазимо одређено зближавање са Достојевским: јунаци постају родољубивији, покушавају да се боре са преварантом-допремачем и новопеченим „родољубом” Балалајкином; у духу *Пишчевог дневника* нападају се Осман-паша и папа римски (Щедрин: 12: 204–207). Јунаци признају да они са својом равнодушношћу ипак „нису у праву” и закључују да човек не може да стоји по страни од народних догађаја, од „свечовечанских осећања”: „Чак и ми, теоретичари пристојног дангубљења, зар се ми не узбуђујемо, не негодујемо, не волимо, не базирујући се на неоповргнута сведочанства чињеница?” (Щедрин: 12: 184–186). И, најзад, сасвим као Достојевски: „Народ (...) сваку ће тешкоћу изнети на својим леђима и из сваке ће се невоље спасти! Сад смо и сами спремни да признамо како народ, заиста, јесте нешто што има сопствено лице, а није само објекат за економску и административну изградњу” (Щедрин: 12: 179).

Не мислимо да су те Шчедринове изјаве неискрене и да су само ствар тактике. Друго је питање да ли можемо у њима видети корениту промену Шчедринових погледа, сагласност са тезама његовог опонента? Све то време Достојевски и Щедрин далеко су од личног сукоба. Щедрин, примера ради, у децембру 1876. године обраћа се Достојевском са молбом да му да неку причу за наредни број *Отачаствених записа* (али је не добија). На крају крајева, Шчедринови јунаци, као вероватно ни он сâм, нису без самилости, па нехотице, прегазивши сопствене принципе, ипак прилажу рубље у корист Словена.

Нажалост, даље публикације сатиричара сведоче о томе да су његови ставови остали исти. Ратна тема, како је већ речено, не своди се код њега на три антиратна есеја. Словенску тематику срећемо и у *Савременој идили*, која је излазила од 1877. до 1883. године, и у *Писмима теткици* (1881–1882), као и у путопису *У иностранству* (1880–1881). Опет налазимо ту исмејавање проратних теза, Словена, истераног из Србије русофилског митрополита Михајла, генерала Черњајева.

Тако у *Писмима теткици* карикатурни подофицир, коме служба у војсци не смета да буде „револуционар”, према речима његове рођаке „чудан је некако: све ’српске мелодије’ у стиховима ствара. Закључа се у своју собу, да ја не уђем, и пише”. Испада да је подофицир-револуционар написао „Оду о рашчину митрополита Михаила”, очигледно са сасосећањем према њему, а такође је послао сонет генералу Черњајеву у ком га је поредио са Гарибалдијем. Глуп сонет пун је словенофилске симболике: „Да ли си мислио, рече, док су твоји орлови по планинским врховима летели, да ће Батенберг...” (Щедрин: 14: 357). Щедрин не циља толико на песму *Орао* А. С. Хомјакова, написану доста

раније, колико на *Пишчев дневник*. Достојевски је у њему слику орла претворио у симболичну и једну од водећих: „Русија је пак, одмах и не двоумећи се, примила заставу Истока и поставила цариградског двоглавог орла изнад свог древног грба, па тиме као да је преузела дужност пред свим православљем: да чува њега и све народе који га исповедају од коначне пропасти” (Достоевский: 25: 68). У посебном поглављу Достојевски проучава и сматра пророчанским предсказање о орлу Јохана Лихтенберга, видећи у њему Русију: „Устаће орао велики на Истоку, западни житељи острва заплакаће. Три ће царства покорити (...) и полетеће на југ да поврати изгубљено. И љубављу милосрђа Бог ће распламтети орла источног да лети на тежак подвиг двама крилима машући на врховима хришћанства” (Достоевский: 25: 123). Све високе мисли о летовима православних „орлова по планинским врховима” Шчедрин хоће да уништи уз помоћ реалности ситничарске европске политике, коју је подржала и Русија, а чији је резултат било то да је на престо ослобођене Бугарске био постављен син принца Хесенског, Александар Батенберг.

Појава генерала Черњајева очито не да мира Шчедрину, па генерал прелази из књиге у књигу. Највећу пак „популарност” ужива у *Савременој идили*, где су подаци из његове биографије приписани карикатурном „путујућем војсковођи” Полкану Самсоновичу Редеђи. Нарочита пажња према Черњајеву, како нам се чини, није толико у вези с издавачком делатности генерала колико с начином на који је он приказан код Достојевског. Черњајев, почев још од јунског броја 1876. године, један је од главних позитивних јунака *Пишчевог дневника*, први активан носилац православне словенске идеје. Он се појављује у читавом низу поглавља, поред осталог и у истоименом поглављу *Черњајев* (октобар 1876). Убрајајући Черњајева међу „најбоље људе” своје епохе (Достоевский: 23: 161) и штитећи га на сваки начин од напада западњачке штампе, Достојевски га слика „као народног јунака”, који је, захваљујући „генијалном предвиђању” стао на чело целог словенског покрета (Достоевский: 23: 148–150). „Он је створио у Србији војску (...) од милиције, од регрута, који никад нису видели пушку, од мирних грађана, право од плуга” – подвлачи Достојевски. Није случајно што је његово име постало народно: „Русија схвата да је он створио и повео ствар која се подудара са најбољим и срдачним њеним жељама”. Писац говори и о тешкоћама Черњајева, међу њима и о онима због „политичких схватања српске владе”. Али без обзира на тешкоће, Черњајев је почео активну фазу нашег „православног дела”, „руског покрета” за помоћ Словенима. Констатујући да приступ руских добровољаца армији Черњајева брзо расте, Достојевски закључује да то сведочи о националној зрелости Руса и уједно

помаже формирању јужнословенске армије. Без обзира на повлачење пред вишеструко бројнијом турском војском, као и на интриге, у очима Достојевског Черњајев је јунак и победник.

У Шчедриновим пак очима, Черњајев не само да је неуспешан војсковођа већ је и војсковођа без идеје, војсковођа – најамник, спреман да крене у било коју тачку света да тамо испољи свој сумњиви таленат и заради „плату за пола године”, „следовање” и „отпремнину за пут” (Щедрин: 15(1): 268). Достојевски у материјалима за *Пишчев дневник* упоређује Черњајева са Гарибалдијем, и то у корист Черњајева: „Гарибалди није сáм почео (...), а Черњајев је сáм почео” (Достоевский: 24: 282). Щедрин више пута исмева поређење Черњајева са Гарибалдијем (Щедрин: 14: 641).

У *Пишчевом дневнику* Достојевски разрађује теорију светских идеја у складу с којом се у рату рађа нова словенска православна идеја, нов начин решавања светских питања, која нису могли да реше католичанство и протестантизам. Черњајев, по Достојевском, јесте један од носилаца те словенске идеје. У Шчедриновим очима, генерал је, као што видесмо, похлепан и безидејан. Међутим, даље он ипак почиње да исповеда одређену идеологију: дух његове војске јесте, такорећи, словенски. Преносно сликајући неуспехе Черњајева у Србији као подвиге војсковође Редеђе у Африци, Щедрин са западњачком надменошћу исмева идеју словенског јединства, опште словенске судбине, описујући *јединство мисли* полудивљих Египћана (читај Срба) и полудивљих Руса из забаченог Весјогонског округа: и једне и друге сједињује жеља да покоре Индију (читај Турску): „Понекад се чинило да он (Редеђа – Черњајев *И.П.*) не прича о Египту, већ о Весјогонском округу. На пример, и Весјогонски житељи хоће Индију да баце под ноге, и Египћани такође, а зашто – то ни једни ни други не знају. Или: у Египту је јако строго што се тиче неплаћања пореза, и у Весјогонском округу је строго, а пара ни тамо ни ’вамо – нема”. Да читалац не престане да мисли како је реч о Черњајеву и Србији, они који слушају Редеђу често му тапшу и ускличу: „Браво руски Гарибалди! Живио! Урраа!” (Щедрин: 15(1): 270–271) – притом се „живио” узвикује на српском. Сáм пак Редеђа изјављује да мрзи Енглезе зато што успоравају решење источног питања (Щедрин: 15(1): 269).

Својерсни врхунац полемике двојице књижевика постао је говор Достојевског поводом откривања Пушкиновог споменика у Москви (8. јуна 1880). Тај је говор био практично резиме *Пишчевог дневника*, доживео је велику популарност и у проширеној варијанти, као посебно поглавље, појавио се у *Пишчевом дневнику* два месеца касније. Щедрин се у писму А. Н. Остров-

ском 25. јуна 1880. жали како је Достојевски „украо” Пушкину прославу и „присвојио је” (Шчедрин: 19(1): 157).

У чему ли је суштина те „крађе”? Словенски су догађаји у својој активној фази завршени, завршен је Руско-турски рат; прекинут је због *Браће Карамзових* рад на *Пишчевом дневнику*. Чини се да се утишало и родољубиво словенофилско расположење у публици – посебно после разочарења које је изазвао Берлински конгрес. Међутим, на Пушкиновој прослави испоставило се да је то расположење живо и да је његов идејни вођа опет Достојевски, који је постао звезда те свечаности, и који је на њу дошао као посланик Петроградског словенског добротворног друштва (Бестужев-Рюмин 1883: 52).

На чувеном говору Достојевском захваљују не само словенофили већ и западњаци, међу којима је и Тургеев. Обистинили су се највећи Шчедринови страхови. Прослава добија словенофилски тон, а предосећајући га, Шчедрин на њу није ни пошао иако је био позван. Публика није заборавила православу народну идеју, за коју се толико залагао Достојевски у *Дневнику*, и сад се та иста идеја поистовећује са личношћу Пушкина, а на празнику у његову част царује словенска, штавише „српска” атмосфера. И ко то пише о „српском” расположењу прославе? Не само *Савремена известија* него и на првој страни свог дописа у *Отачаственим записима* Глеб Успенски – стални Шчедринов аутор, кога је сâм Шчедрин као редактор делегирао да шаље дописе о прослави (Успенский 1949: 407). Успенски види српска обележја прославе у заједничком братском ентузијазму, који је обузео разноврсну публику у Москви, а који много подсећа на ентузијазам руског друштва у време „српског рата” (Успенский 1949: 407–413). Слаже се Успенски и са оценом да је Пушкин најоригиналнији, најбољи израз свих својстава чисто руског духа и сведочи да је центар прославе постао говор Достојевског, који је достојан не само овација већ и правог поклоњења (1949: 422–425).

Шчедрин је гневан. Пише 27. јуна 1880. свом најближем сараднику Н. К. Михајловском: „Успенски није схватио да и Достојевски и Тургеев варају публику и присвајају себи Пушкиново славље. Говор Достојевског (...) Вам прилажем” (Шчедрин: 19(1): 159). Шчедрин моли Михајловског да већ за следећи број напише чланак са правим погледом на ствари, и такав се чланак појављује. Мора да коригује ставове и Успенски – други део његовог чланка о тој прослави, који излази у јулском броју *Отачаствених записа* у потпуном је раскорак са првим. То више нису похвалне, него критичке и, што је најважније, потпуно западњачке оцене Достојевског. Уз све то „кајање” Успенског, Шчедрин почиње лично да проверава његове чланке у коректури, избацује делове и пише ко-

ментаре: „Ваш је чланак на мене оставио тежак утисак, па озбиљно почињем да мислим да сте под утицајем идеала Достојевског и Аксакова” (Щедрин: 19(1): 184). Врхунац такве политике редактора постао је чланак Михајловског *Жестоки таленат* (1882).

Щедрин реагује на говор Достојевског и као писац. Непосредна реакција уследила је већ у септембарском броју *Отчистивених записа*, на првим страницама нове Щедринове књиге *У иностранству*. Још у то доба критика је с правом подвукла полемику нове књиге са Достојевским (Макашин : 563–564). Од првог поглавља Щедрин иронише над тврдњама Достојевског о „историјској мисији Руса” и о тој „новој речи”, коју руски народ на челу Словенства мора да каже свету (Щедрин: 14: 36, 42). Исмејане су и тезе о руском западњаку као „гордом човеку” и „скиталици”, позив на смирење и на помирење западњака и словенофила, као и теза о томе да се руски народ већ одавно просветио и нашао своју истину у Христу. Али, то је само прва Щедринова реакција. Чини се да су управо говор поводом откривања споменика Пушкину, као и цео ефекат прославе у част Пушкина, проузроковали чињеницу да Щедрин још дуго не оставља словенску тему: иронија у вези са „истим нама по вери Бугарима и Србима” (Щедрин: 15(1): 279) не оставља га све до 1883. године, до последњих бројева *Савремене идиле*, који излазе из штампе пет година после балканских ратних догађаја и две године после смрти Достојевског. Щедрин очигледно претерује, тако да чак позитивна критика у *Идили* наилази на „груби подсмех” и „карикатурно преувеличавање” (Жук/Соколова 1976: 352).

Смрт Достојевског није смирила ни размимоилажења, ни пишчеву љубомуру. Щедрин присуствује на парастосу у стану, али у испраћају Достојевског, који је постао најпосећенији народни догађај, Щедрин одбија да учествује.

Конфронтација Достојевског и Щедрина поприма словенско обележје тек крајем 1870-их – али да ли је то заиста тако? Није ли словенска тема била увек једна од основних у њиховом спору? Скривена, врло ретко конкретизована, полемика међу писцима трајала је годинама. Случајно или не, али још 1864, у ретком конкретном обраћању Щедрину, Достојевски већ поставља словенско питање, и то управо у облику који ће оно добити касније. Достојевски 1860-их још није истомишљеник словенофила. Он је „почвеник”, опонент и словенофила и западњака, и покушава да стане „изнад препуцавања”, али подсвесно све више тежи словенофилству. У чланку *Господин Щедрин или раскол међу нихилистима* Достојевски напада ставове западњачког *Савременика*, бранећи од њега словенофилски *Дец*. Он слика измишљену седницу у

редакцији *Савременика*, где се на словенофиле нахушкава новајлија *Шчедродаров* (Салтиков-Шчедрин): „Ако, којим случајем, будете морали да напишете, на пример, политички чланак, рецимо, о словенском питању, то ћете директно да напишете да 'Дењ' меље којешта. Да су *вапај Словена* и њихова жеља да се ослободе од Аустријанаца и Турака исто којештарије... да Словенима мора бити сасвим свеједно: да ли су сами по себи или под Аустријанцима или Турцима, и то баш зато што најпре морају да мисле о трбуху, а после тек можда да протерају и Турке” (Достоевский: 20: 110). Знао је, дакле, и Достојевски да буде сатиричар: овде исмева цео материјалистички програм западњака. У тој његовој сатири Шчедродаров се на крају преваспитао. Међутим, у реалном животу таквом преобраћању једног западофила у словенофила није било суђено да се оствари.

Литература

1. Бабовић, Милосав (1961), *Достојевски код Срба*, Титоград: Графички завод.
2. Бестужев-Рюмин, К. Н. (1883), „Речь на торжественном общем собрании С.-Петербургского Славянского Благотворительного общества 14. 2. 1881“, *Биография, письма и заметки из записной книжки Ф. М. Достоевского*, Санкт-Петербург: Тип-я А. С. Суворина.
3. Борщевский, С. С. (1956), *Щедрин и Достоевский. История их идейной борьбы*, Москва: Художественная лит-ра.
4. Достоевский, Ф. М. (1972–1990), *Полное собрание сочинений: В 30 томах*, Ленинград: Наука.
5. Жук, А. А.; Соколова, К. И. (1976), „Примечания“, *Салтыков-Щедрин М. Е. Собрание сочинений: В 20 т.*, Т. 15(1), Москва: Художественная лит-ра.
6. Макашин, С. А. (1976), „Примечания“, *Салтыков-Щедрин М. Е. Собрание сочинений: В 20 т.*, Т. 14, Москва: Художественная лит-ра.
7. Салтыков-Щедрин, М. Е. (1965–1977), *Собрание сочинений: В 20 т*, Москва: Художественная лит-ра.
8. Успенский, Г. И. (1949), „Праздник Пушкина“, *Успенский Г. И. Полн. собр. соч.: В 14 т.*, Т. 6. Ленинград.

Иван Федорович Пријма

DOSTOEVSKY AND SALTYKOV-SHCHEDRIN ON THE SLAVIC ISSUE

Summary

The paper is about a role of the Slavonic factor in a vast polemic between F. M. Dostoevsky and M. Y. Saltykov-Schedrin. The reaction to Slavonic events of the late 1870s is closely linked with Slavophil or Westernist identification of each of the authors. South Slavs and their struggle for freedom are proved to have become the centre of ideological disagreement between Dostoevsky and Saltykov-Schedrin and one of the main topics in their late publicistic and artistic creations.

priima-ivan@yandex.ru